

УДК 821.512.162–31.09:[94(100)“1914/1921”:327]

М. Васьків

**АКТУАЛЬНІСТЬ РОМАНУ
Ю. В. ЧЕМЕНЗЕМІНЛІ «СТУДЕНТИ» В КОНТЕКСТІ
ВІКОВІЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ ІМПЕРСЬКОЇ
ЗЛОЧИННОЇ РОСІЇ Й САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ**

Анотація

Актуальність статті зумовлена тим, що в романі класика азербайджанської літератури Юсіфа Везіра Чеменземінлі (1887–1943) «Студенти» відтворюються події напередодні й під час Першої світової війни та початку Української революції 1917–1921 рр., що мають стійкі аналогії в сучасному протистоянні Української держави до російської воєнної агресії. Тому **метою** й відповідними **завданнями** статті є проаналізувати відтворення міжнаціональних взаємин імперського російського етносу з колонізованими народами, українського державотворення у романі. Чеменземінлі фіксує іманентну для росіян злочинність, прагнення грабувати й нищити чуже майно, гнобити представників як чужих етносів, так і свого власного, те, що лише українці сміливо виступили проти російської імперської політики, рішуче почали творення власної держави, що було добрим прикладом для інших колоніальних народів.

DOI: <https://doi.org/10.34142/2312-1076.2024.2.104.05>

123

Creative Commons Attribution
NonCommercial 4.0 International

Ключові слова: *Юсіф Везір Чеменземінлі; актуалізація твору; етнічна ментальність; міжнаціональні взаємини; імперіалізм.*

Vas'kiv M. THE RELEVANCE OF Y. V. CHEMENZEMINLI'S NOVEL "STUDENTS" IN THE CONTEXT OF THE ETERNAL CONFRONTATION BETWEEN IMPERIAL CRIMINAL RUSSIA AND INDEPENDENT UKRAINE

Abstract

The relevance of the article is due to the fact that the novel "Students" by the classic of Azerbaijani literature Yusif Vezir Chemenzeminli (1887–1943) reproduces the events on the eve and during the First World War and the beginning of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, which have strong analogies in the modern confrontation of the Ukrainian state to the Russian military aggression. Therefore, **the aim** of the article is to analyze the reproduction of interethnic relations of the imperial Russian ethnos with the colonized peoples, Ukrainian statehood in the novel through the prism of modernity. **The tasks** corresponding to the purpose were to analyze the work, the collisions depicted in it through the prism of the cultural and historical method, the features of mentality and national self-consciousness of Russians, Ukrainians, Turks, Poles, primarily through the prism of the imperial / colonial opposition, to conduct a comparative analysis of the analogies between the reproduction of the events in "Students" and the events and phenomena of modern Russian aggression against Ukraine.

The results of the study show that Chemenzemenli captures in the novel the immanent criminality of Russians, the

desire to rob and destroy other people's property, to oppress representatives of both foreign ethnic groups and his own. The protagonist of the author, Turk (Azerbaijani) Rustambek, notes that only Ukrainians boldly opposed the imperial policy of the Provisional Government, resolutely began to create their own state, which was a good example for other colonial peoples. The novel presents a number of quick and decisive measures taken by the Ukrainian authorities to establish their own state, cultural, educational, etc. institutions. As a result of the analysis, we come to **the conclusion** that current events confirm the relevance of the problems and the continuation of the processes reproduced in "Students", therefore they encourage us to take into account the lessons of the past, the immutability of the Russian criminal mentality, which the Russian authorities hide behind deceptive rhetoric and to which a significant part of the Ukrainian and world community is unjustifiably led.

Keywords: *Yusif Vezir Chemenzeminli; updating the work; ethnic mentality; interethnic relations; imperialism.*

Вступ

Ім'я Юсіфа Везіра Чемазземінлі (1887–1943) мало знане широкому українському читачеві. Мабуть, першим про Чемазземінлі в українських дослідженнях згадав Валерій Марченко в 1971 році (Марченко 2011: 63–65), стаття якого була надрукована через 40 років. Хоча є певна плутанина з топонімікою й подіями в романі, це була вагома інформація про азербайджанського письменника для українського читача. Певним її доповненням була публікація Миколи Мірошниченка (Мірошниченко 2011: 89).

За ініціативи Посольства Азербайджану в Україні, кафедри тюркології до ювілеїв письменника проводяться відповідні заходи, передусім наукові конференції в

Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (Чеменземінлі був випускником цього університету). Так, у 2015 році під час Міжнародної науково-практичної конференції «Українсько-азербайджанські взаємини», присвяченої 100-й річниці від дня закінчення Юсіфом Везіром Чеменземінлі Київського університету імені Святого Володимира, цікаві доповіді про письменника та його роман «Студенти» виголосили Лейла Везірова («Київський період життя Ю. В. Чеменземінлі»), Заміна Алієва («Творчість Ю. В. Чеменземінлі та його роль в українсько-азербайджанських літературних взаєминах»), Тудора Арнаут («Праці Юсуфа Везіра Чеменземінлі в Україні»), Ірина Дрига («Реалії української історії в романі “Студенти” Юсіфа Везіра Чеменземінлі»), Ферхад Туранли («Значення української освіти у творчій та громадській діяльності Чеменземінлі»), Ірина Покровська («Багатогранність творчості Ю. В. Чеменземінлі»).

На жаль, у збірнику матеріалів конференції були надруковані лише окремі статті. В них було дуже мало інформації, яка могла би пролити світло на окреслену в нашій публікації проблематику. З. Алієва зазначала: «У своїх романах Ю. Чеменземінлі доводив, що є багато спільного і в історії азербайджанського та українського народів» (Алієва 2016: 10). Біографічні відомості про життя письменника в Києві та написані й надруковані в цей час його твори пише Л. Везірова (Везірова 2016). І. Покровська, спираючись на дослідження азербайджанських науковців, доводить, що автором роману «Алі та Ніно» був таки Чеменземінлі (Покровська 2016: 84–88), а також усього на пів сторінки викладає зміст роману «Студенти», чомусь пишучи як про його вагомий частину сюжету про «пожвавлення робітничого руху», хоча жодних робітників і їх руху в романі немає (Покровська 2016: 88).

Письменник був автором великої кількості оповідань і публіцистичних статей, п'єс і романів, популярних у Азербайджані та за його межами. В 2016 році був надрукований у Харкові українською мовою роман «Алі та Ніно» (Курбан Сеїд, 2016). Оригінальний текст (1937) був німецькомовним, дуже популярним як у Німеччині й Австрії, так і в Азербайджані, бо йшлося про історію кохання християнки та мусульманина, грузинки та азербайджанця, а абсолютна більшість подій розгортається в Баку. Думки дослідників про ім'я автора, який ховався за псевдонімом Курбан Сеїд, розійшлися. Одні вважали, що це Лео Нусімбаум (Рудзинський 2011), який мав і певне українське коріння. Інші, і таких стає все більше, схильні вважати автором «Алі та Ніно» Юсіфа Чемеземінлі. Якщо це справді так, то українці мали ще одну можливість долучитися до творчості цього письменника. Ґрунтовніше про це та про біографію письменника загалом ідеться в передмові до видання «Студентів» українською мовою (Гулієв 2022).

Як бачимо, роботи з популяризації цього митця в Україні – ще непочатий край. А знати про нього варто хоч би тому, що це один із провідних азербайджанських прозаїків й інформація про його творчість органічно вписується у все більшу увагу до не-західних літератур, тобто у глобалізаційні мистецько-культурні процеси.

Чи не найважливішим для українського читача є те, що Ю. В. Чемеземінлі прожив на території України чималий часовий проміжок – від 1910-го по 1919 рік, майже ціле десятиріччя. Не лише як зосереджений винятково на навчанні студент і сумлінний земський чиновник, а й як зацікавлений спостерігач за всім, що відбувалося в суспільному житті на українських теренах, активний громадський діяч у тюркському (азербайджанському)

земляцтві, який офіційно співпрацював із Центральною Радою, пройнявся ідеями побудови незалежної Української держави. Що є дуже цінним, усе це він відтворив на папері, в романі «Студенти», який є не просто фікційним твором, а добряче позначений рисами документалістики, був відтворенням особистих спостережень, вражень, роздумів щодо бурхливих подій напередодні й під час Першої світової війни, потім – Української революції 1917–1921 рр., отже, важливим для українців свідченням про цей вагомий історичний період. Роман Чеменземінлі зафіксував чимало тодішніх проблем міжнаціонального співжиття, протистояння та взаємодії ментальності різних етносів, особистого й суспільного в бутті людини тощо, які не втрачають актуальності й досі.

Методи дослідження

Основними методами дослідження будуть культурно-історичний і компаративний. Культурно-історичний метод передбачає інтерпретацію відтворених у романі Чеменземінлі «Студенти» історичних подій і явищ Першої світової війни та початку Української революції 1917–1921 років, авторського бачення їх сутності. Особливо важливою є аксіологія відтворених міжнаціональних взаємин, конфліктів і співпраці, російських імперських прагнень і багатовікової злочинності їх ментальності, прагнень до автономії, федерального статусу, незалежності колонізованих націй, устремлінь і конкретних кроків української влади на шляху творення власної держави.

Компаративний метод дасть можливість порівняти події та процеси другого десятиліття ХХ століття в Україні, відтворені в романі «Студенти», з подіями та процесами періоду російської війни проти України від 2014 року, особливо від часу повномасштабного вторгнення російських військ на територію нашої держави, визначити

рівень їх кореляції. Долучення до нього міфопоетичного аналізу дасть можливість схарактеризувати певні ментальні риси різних етносів, передусім росіян, розкрити їх багатовікову схильність до руйнування та саморуйнування, привласнення чужого майна, відсутність емпатії, ігнорування інтересами інших, аж до їх убивства, життям і здоров'ям як представників чужих етносів, так і своїх співвітчизників.

Результати й дискусії

Публікація українськомовного перекладу роману Юсіфа Везіра Чеменземінлі «Студенти» є важливою з кількох точок зору. По-перше, події твору розгортаються на українських теренах, передусім Києва, а також Бучача, Язловця, Проскурова (Хмельницького) та інших неназваних населених пунктів Правобережжя (думаю, можна би організувати туристично-пізнавальні екскурсійні тури для азербайджанців та інших тюрків місцями Чеменземінлі в Україні). Називаються конкретні локації в українській столиці та за її межами, подаються їх описи, які будуть цікавими для науковців і пересічних читачів у нашій країні. Так само зроджує читацький інтерес і відтворення очима безпосереднього свідка перебігу суспільно-політичних, воєнних, культурних подій і змін на українських і азербайджанських теренах у бурхливий період від передвоєнних років і до кінця революційного 1917 – початку 1918 року.

По-друге, і це значно важливіше, роман «Студенти» зосереджений на національно-політичних проблемах народів Російської імперії, що тоді зазнавала повного краху та яку тепер намагається повернути з небуття верхівка російської федерації. Це зумовлює актуальність твору Ю. В. Чеменземінлі, яку важко переоцінити, бо письменник періодично характеризує ментальність росіян, їх незмінну

імперсько-імперіалістичну політику, прагнення колонізованих народів до звільнення, авангардну роль України в процесах розвалу імперії, федералізації, а потім – і побудови незалежних держав. При уважному читанні з'ясовується, що, попри відмінності між епохами, перебігом подій, рівнем суспільної, передусім національної, свідомості, є дуже багато спільного між описаним у романі й сучасністю. Стосується це насамперед українсько-російських взаємин, але також і азербайджансько-російських та українсько-азербайджанських стосунків.

Перша частина «Студентів» відтворює буття в Києві студентів-тюрків, тобто азербайджанців. (Лише після 1936 року мешканців Азербайджану, які вживали самоназву «тюрки», примусово переназвали «азербайджанцями»; належні до однієї з ними нації мешканці Ірану й досі називають себе «тюрками». Так само у «Студентах» Чеменземінлі називає тюрками саме азербайджанців, а не збірну спільноту тюркських етносів.) Рустамбек, прототипом і протагоністом якого був сам автор, та його товариші зосереджені передусім на проблемах рідного Азербайджану, на просвітництві відсталих поки культурно й політично тюрків, на усвідомленні виокремлення їх в окрему адміністративно-політичну одиницю. Автономію, федеральну одиницю з більшими чи меншими правами. Але до усвідомлення повної незалежності рідного краю ні Рустамбек, ні інші персонажі-«тюрки», здається, жодного разу так і не підійшли.

Висвітлення, обговорення становища Азербайджану й тюрків у Російській імперії, в бурхливих перипетіях Першої світової війни та подіях 1917 року триває й у другій частині роману. Але все більше на сторінки «Студентів» уриваються описи росіян, переважно військовиків, їх учинків, ментальності, як і дій, політики царської влади,

Тимчасового уряду, більшовиків тощо. І ледь не перші фрази відсторонених спостерігачів-тюрків (які не можуть вплинути на ситуації та змушені лише констатувати побачене) про російських солдатів спонукають до творення аналогій із тим, що відбувається за останні два з половиною роки на українських теренах, лише значно східніше порівняно з локусами «Студентів».

«Ви ж знаєте росіян <...> живемо в будинку, насолоджуємося затишком, а їдучи, зриваємо і відносимо із собою все – навіть вікна і двері. Російський солдат не заспокоїться, доки не зруйнує, не перетворить на згарище своє житло!» (Чеменземінлі 2022: 146). Зразу згадується і про вкрадену побутову та комп'ютерну техніку, й унітази, й одяг-взуття, й навіть уживану жіночу білизну, яку російські військовики-злочинці цупили з розграбованих будинків і квартир. Також діагностовано тут і споконвічну жагу росіянина-номада знищити будь-які сліди чужої, недосяжної для нього матеріальної та духовної культури, що зразу змушує згадати праці відповідні публіцистичні праці Дмитра Донцова, його однодумців і послідовників.

Подальше розгортання вражень, думок персонажів роману Чеменземінлі, що спираються на безпосередні спостереження автора-свідка, лише посилює такі аналогії. Ось «православні християни» грабують монастирі й церкви одновірців (як і не-одновірців греко-католиків): «Вони (черниці. – М. В.) не один раз ставали жертвами грабунків, образ і принижень із боку російських солдатів <...>. Срібні речі, навіть фонд насіння з монастирських полів і городів було розграбовано» (Чеменземінлі 2022: 174). І якщо срібло могло викрадатися неконтрольовано солдатами-мародерами, то грабунок посівного зерна відбувався, радше за все, за розпорядженнями нижчого чи вищого командування.

Те, що повсюдно після повалення царської влади «Процвітали пияцтво та злодійство. З аптек викрали спирт, боротися з крадіжками було неможливо» (Чеменземінлі 2022: 187), персонажі роману (очевидно, значною мірою й сам автор) пояснюють тим, що російська армія, суспільство складаються в переважній більшості із «мужиків», тобто селян, які звикли перебувати в рабській покірності, без просвіти залишаються напівдикими, нездатними самостійно вести господарство. «Ви вважаєте <...> що мужик знає ціну свободи? Вони ніби барани. Ні на що не здатні, окрім як трошити й ламати. <...> Не було б дворян, ці брудні й ледачі мужики поздыхали б з голоду» (Чеменземінлі 2022: 181). Як тут не згадати твердження микити міхалкова, що кріпацтво було органічним для життя селян, які гірко тужили за ним і за суворюю, але справедливою рукою «баріна»?

Молодий офіцер накладає на себе руки, бо не бачить перспектив, держави і власних, коли «Неосвічений мужик зірвався з ланцюгів!» (Чеменземінлі 2022: 190). Попередня влада могла з «мужиками» справлятися, а нова вже не у змозі це робити. «А у нас свобода трактується тільки як повалення царату, хоча наша країна не може існувати без царя! Мужик має когось боятися, без страху він перетворить країну на руїни...» (Чеменземінлі 2022: 183). У найкращому разі нова влада може лише заgravати з неосвіченою масою, лише помножуючи її варварство та злочинність. «Ні, я не можу назвати це новизною; неосвічена, п'яна, ледача маса, що змітає все на своєму шляху, не здатна створювати нове!.. Ми ще не встигли перетравити львових, а тут з'явився Ленін – так цей рубає під корінь...» (Чеменземінлі 2022: 196). Поступово, однак, стає зрозуміло, що справа не тільки і не стільки в «мужиках» та їх темноті, неосвіченості.

Схильними до безсоромного привласнення та безпричинного руйнування чужого майна є представники й інших верств російського етносу. Так, тікаючи від наступу німецьких військ, земські служби зупиняються на теперішній Хмельниччині в маєтку польських панів. На ранок після них залишається безрадісна картина: «Найцінніші дерева було обірвано, зламано гілки, розтоптані квіти. Навколо маєтку все було в нечистотах. Працівники не лише розпивали багаторічні вина, що зберігалися в погребях, а й випивши, ламали та викидали на землю порожні пляшки. У багатьох місцях не лишили цілими вікна і двері. Словом, маєток нагадував єврейські житла після погрому...» (Чеменземінлі 2022: 252). Управителька маєтку дає нищівну оцінку як таких дій, так і ментальності росіян загалом: «Дикі варвари краді за вас. <...> Хіба так поведуться? Хіба не мають рацію німці, які хочуть захопити цю дику країну?» (Чеменземінлі 2022: 252). Традиційно запускаються тези про темного, дикого мужика, який утратив страх, «нічого не боїться» тощо.

Проте протягом дня з'ясовується, що не одним мужиком творяться злочини, крадіжки й безчинства. Уже в дорозі стало відомо, що не лише робочі, а й службовці багато чим поживилися. <...> “ми перетворилися на ворогів і русинів, бо ніхто не витримає нашої дикості й непереборного бажання руйнувати”» (Чеменземінлі 2022: 253). Вислів «нашої дикості», отже, стосується й земських діячів, службовців, офіцерів, тобто російського етносу загалом. Небажання та невміння працювати, заробляти сумлінними, повсякденними трудами характеризує не лише російського мужика, а й російського поміщика. Це підтверджується, коли земські втікачі прибувають до «скромного маєтку, власниками якого були

росіяни. <...> За будинком починався сад, але на всьому позначилися лінь і запустіння. Сад і алеї заросли бур'янами, сухі дерева – не підрізані. Слуги в маєтку ходили в лахмітті. Невисокий, із жовтою борідкою хазяїн п'яно посміхався...» (Чеменземінлі 2022: 254). Безгосподарність і лінощі російського поміщика стають чітко помітними на тлі того, що перед цим земські працівники зупинялися в маєтку поміщика польського, якого впроваджує новації сільськогосподарської науки, випишує відповідні журнали з Європи та США, пильно стежить за всіма роботами.

Егоїзм, відсутність емпатії, байдужість до інтересів і страждань інших просякли всю російську спільноту. Виявляється, в цьому майже немає жодної різниці між військовими й чиновними «фельдфебелями» – вірними служаками царської влади – та їхніми супротивниками, ідейними ворогами – колишніми політв'язнями. «У земстві служать політичні в'язні, що повернулися із Сибіру, і їхнє ставлення до людей не набагато краще фельдфебельського» (Чеменземінлі 2022: 185). Рустамбека жахає розправа над кишеньковим злодієм, ніби як над серійним убивцею, київських, яких важко зарахувати до затурканих «мужиків». «Спостерігаючи, як за одну хвилину десятки людей розправляються зі злодюжкою, Рустамбек уперше усвідомив, яка це страшна сила – темна, некерована маса» (Чеменземінлі 2022: 207).

До речі, в романі Ю. В. Чеменземінлі зафіксовані настільки детальні та правдиві враження про перебування в укрітті під час обстрілів, що вони цілком могли би слугувати для відтворення теперішніх жахливих обстрілів і переховування від них. «Спустився у підвал, побачив людей, які тісно пригорнулися у двох маленьких приміщеннях. Ледь переступив поріг, його гукнули знайомі голоси. <...> Переступаючи через людей, що сиділи

довкола, Рустамбек влаштувався у куточку. Приміщення нагадувало кочовище: сердиті голоси дорослих зливалися із плачем немовлят, хтось прав пелюшки, неподалік готували обід. Частина замурзаної дівчорі спала, решта грали на підлозі. Від стійкої підвальної вогкості нудило. <...> він провів у цьому підвалі, не роздягаючись, дві ночі» (Чеменземінлі 2022: 319, 320). Війна колишня й теперішня перегукуються своєю дегуманізацією, нищенням усього живого, нівелюванням людської індивідуальності.

Жорстокість, негуманність поширюються не лише на мешканців окупованих територій, а й на власних громадян, зокрема й військовиків, що знову наштавхує на прямі аналогії з теперішнім ставленням найвищого російського керівництва до своїх солдатів і офіцерів. «“тут полягло більше як сто тисяч російських солдатів! Пишаємося не технікою, а кількістю загиблих. Ідемо вперед, лишаючи перед кожним ворожим бліндажем тисячі вбитих...” “І все одно не можемо взяти гору над ворогом <...> ми стоїмо перед ворогом – сильним, організованим, патріотично налаштованим. <...> Як наслідок, російський народ марно гине на цих просторах...”» (Чеменземінлі 2022: 154). Знову звучать виправдання, що винні якісь неназвані чиновники, чи їх верхівка, чи низи: «наша біда – неорганізованість, відсутність дисципліни <...> У Росії теж немає голоду, є неорганізованість, спекуляція» (Чеменземінлі 2022: 156).

Як і звучать із часом твердження, що це споконвічні, невід’ємні риси російського етносу, від яких страждають не лише інші народи, а й самі росіяни. «<...> ти тільки тепер бачиш, що наші люди – руйнівники? Вони завжди були такими» (Чеменземінлі 2022: 252). «Росія відома як “країна непередбачуваних подій”. Тут усе хаотично. Тут культура кількох аристократів злилася з дикістю стомільйонного мужика, християнство – зі скитським мисленням, слов’яни

– з татарами й татари – зі слов'янами, Азія – з Європою, Європа – з Азією, створивши та породивши щось дивне. Розкинувшись на більшій частині європейського континенту, Росія своїми звичаями, традиціями, історією, формами правління абсолютно не схожа на європейські країни; володіючи величезною частиною Азії, вона не може бути названа й “азійською”... Одне слово, ця країна не має визначеного образу й зрозумілого характеру» (Чеменземінлі 2022: 175). Хоча Рустамбек, інші борці за незалежність власних націй усе одно забувають про це, сподіваючись, що ось одна російська центральна влада зміниться на іншу, яка погодиться на федералізацію колишньої імперії. Розчарувавшись у новій владі, сподіваються на прихід іншої, яка нарешті дасть поневоленим народам автономію чи, ще краще, федеративний статус. І знову розчаровуються до безкінечності, згадуючи про споконвічну й незмінну злочинність російського етносу й одразу ж про неї забуваючи.

Тому народжуються періодично в голові Рустамбека приємні марення про майже казкове облаштування міжнаціональної гармонії на теренах колишньої Російської імперії. «він усміхався, віруючи, що відбудуться великі зміни: зникне назавжди в історії насильницька русифікація, навернення до православ'я. Не буде більше панівних і знедолених націй... Рівність, загальна рівність зітре суперечності між народами; сонце братерства зійде ад світом. Нарешті свою долю кожний народ вирішуватиме самостійно... <...> Нинішня ж революція має привести до національного самовизначення; центральну владу має замінити федерація...» (Чеменземінлі 2022: 179, 180). Але «політика централізованого керування, яку провадив Тимчасовий уряд, викликала у всіх почуття безнадії. Вони

не бачили жодної різниці у розв'язанні національного питання царським і Тимчасовим урядом» (Чеменземінлі 2022: 194). Приходить усвідомлення, що лише власні національні сили здатні принести своєму народові визволення.

Й ось тут маємо цікаве, незвичне для українців бачення очима «тюрка» того, що відбувалося в 1917 році в Києві й околицях. Ми звикли вважати, що причинами поразки Української революції були нерішучість її очільників, довге в часі усвідомлення потреби незалежності, а не обмеженої автономії, яку має дати центральна влада з петрограда, нехтування створенням власної армії тощо. Проте тюрк Рустамбек і його земляки сприймають Україну як взірець здобуття національної незалежності, державотворення, здатності збройно й ідейно протистояти до російських імперських амбіцій («Подивіться, які сміливі кроки робить Україна, в столиці якої ми проживаємо. Вона навіть не бажає підкорятися Тимчасовому уряду» (Чеменземінлі 2022: 210)). Як і до польських шовіністично-імперських амбіцій, які усвідомлюються свідомим українством і викликають відсіч із його боку. Рустамбек певний час захоплювався польською єдністю у відстоюванні національних інтересів і традицій, зосередженості на неминучому відродженні власної державності. Та з часом бачить і їх шовіністичне нехтування інтересами українців, жорстоке гноблення місцевого селянства, яке часто перебуває на межі злиднів.

Ось земська працівниця Олеся характеризує діяльність польської верхівки на українських теренах. «Я не бачила, щоб закон був рівний для всіх. Українців завжди пригноблювали, придушували, і ніхто не захищав їх. Наближені до влади польські аристократи ні про кого, крім себе, не піклуються. Все для поляків, кажуть вони, а інші

нехай здохнуть! Так де ж тут рівність перед законом?» (Чеменземінлі 2022: 246). Це вже нове покоління української інтелігенції, зокрема й соціально емансипованого жіноцтва. «Олеся як українка – носій національної ідеології. Вона відкрито висловлювала ворожнечу як до поляків, так і до росіян. / Замість слів “росіянин” і “поляк”, вона вживала зневажливі “москаль” і “лях”. / Володіючи і російською, і польською, вона говорила з усіма тільки українською» (Чеменземінлі 2022: 246). Рух українців до вільного життя викликає великі сподівання у представників інших націй, які живуть у Києві, надихає їх.

«Вони (тюрки у Києві. – *М. В.*) зустріли українську частину: сірі папахи, прикрашені жовто-блакитними стрічками. Солдат, який ішов попереду, проносив прибитий до довгого ратища портрет Шевченка. Українська пісня, яку душевно співали солдати, помалу розсіювала пережитий Рустамбеком жах» (Чеменземінлі 2022: 207). «Чесно кажучи, заздрю я українцям. Вони оголосили республіку, у них своя армія, націоналізовані установи» (Чеменземінлі 2022: 308). Головний герой сприймає Україну як провідника для інших поневолених народів у протистоянні російському мілітаризмові й імперіалізові.

Рустамбек і Велібек, найавторитетніші серед тюркського (не забуваємо, що під словом «тюркського» мається на увазі «азербайджанського»), але можемо в даному разі підставити назву й будь-якого іншого колоніального етносу) земляцтва діячі в Києві, на зібранні цього земляцтва в діалозі-тості одноставно висловлюють захоплення українцями, їх рішучими діями в утвердженні власної нації й держави, які мали би стати прикладом для інших, передусім для тюрків-азербайджанців.

«Україна, підійнявши прапор самостійності, веде за собою й інші нації. <...> Вип'ємо за славу України, рішучих людей вони зростили. <...> Україна <...> не втрачає нагоди, що їй випала, поступово відкликає з фронту українців, формує національну армію, жадає від, Тимчасового уряду визнання її автономії, націоналізує школи й установи, прагне створити національну пресі... За роки навчання в Києві ми зрідка зустрічали людей, які говорили б українською. Нині її можна почути всюди. У царський час українці мали одну-єдину газету українською мовою, але і її прикрили, щойно почалася війна. Поглянь, скільки тепер у них своїх газет і журналів... А тепер уяви, у якому становищі ми!» (Чеменземінлі 2022: 212). Із цього тостудіалогу дізнаємося, що українці, виявляється, й армію свою активно формували, і впроваджували належні культурно-освітні зміни. Можемо констатувати, що провідна роль в остаточному доруйнуванні російської радянської імперії випала на долю України й на межі 1980–90-х років, а тим паче – від 2014 року. Й так само інші пострадянські азійські держави завмерли в очікуванні сподіваної української перемоги, аби нарешті порвати пута залежності від російського нацизму.

А Рустамбек і його друзі-товариші, зосереджені передусім на проблемах формування тюркських національних сил й отримання ними федерації, час від часу констатують успіхи Української національно-визвольної революції. «Україна стрімко рухається назустріч незалежності» (Чеменземінлі 2022: 314). «Повсюдно з магазинів знімали російські вивіски, замінюючи їх українськими» (Чеменземінлі 2022: 315). Рішучість і швидкість таких дій у 1917 році добре помітні на тлі довгого запрягання після отримання Україною незалежності в 1991 році. Зрештою, до українського шляху долучаються і

кримські татари: «Українська рада і Генеральний секретаріат прямували до створення національної української держави. Того ж напрямку дотримувалися і кримські татари, скликавши з'їзд, відізавши до Криму солдатів-татар, своїх одноплемінників» (Чеменземінлі 2022: 226). На тлі таких рішучих кроків українського й кримськотатарського народів чітко помітними стають нерішучість, вичікування інших тюркських народів як тоді, так і зараз.

У романі «Студенти» також руйнується думка про недостатній рівень національної свідомості й самосвідомості провідників українства в той час, про мізерну їх кількість. Ось Рустамбек як досить часто тоді явище фіксує полеміку українця з росіянами в потязі: «якийсь українець із запалом сперечався зі своїми попутниками росіянами. <...> “«Україною» називають територію на окраїні держави. <...> як можна називати «нацією» людську масу, що не має національної мови, культури, гідності?” “Коли Україна існувала, Москва ще не сформувалася як держава, – гнівно відказував українець. – Щодо культури, то не ви, а ми були вашими вчителями. Ви, великороси, звикли все заперечувати. Обвинувачуючи інші нації, ви прагнете виправдати свої злочинні дії... Виявляється, у нас немає і власної мови! <...> Ні, пане, це шахрайство не може більше так тривати, народи повинні самі визначати свою долю”» (Чеменземінлі 2022: 236). Таких свідомих і впевнених українців нам бракувало протягом перших років і навіть десятиліть незалежності!

Логічно виникає запитання, чому ж Українська революція зазнала поразки. Частково відповідь на нього дає роман Ю. В. Чеменземінлі. Це й облудна політика більшовиків, які зманювали українських селян, солдатів щедрими обіцянками землі, соціальних перетворень. Вони

перехопили та зробили своїм гаслом також обіцянку національної автономії й навіть права на незалежність. «Ленін давав реальні обіцянки: звільнення народів, примусово приєднаних до Росії, надання їм широких прав і свобод. Окрім великоросів, усі народи, що входили до складу Росії, прославляли Леніна» (Чеменземінлі 2022: 194). До цієї «зовнішньої» причини додавалися внутрішні, накладалися на неї.

Свідомого українства, за свідченням твору Чеменземінлі, було на 1917 рік чимало, у крайньому разі – в Києві. Та навіть у столиці вони перебували в меншості, що повторилося й після 1991 року. «Рішучі кроки, які почав робити український уряд, розділили все місто на дві конфліктні сили. Менша частина жителів міста підтримувала український рух. Але чутки про прийдешню націоналізацію шкіл і установ викликали тривогу більшості. Рустамбек сам був свідком, як у трамваї одна російська жінка говорила подрузі: “Я швидше придушу своїх дітей, ніж віддам їх до української національної школи”» (Чеменземінлі 2022: 270). Як тут не згадати Кулішеве «Лучше быть изнасилованной, чем украинизированной»?

Розколотість суспільства доповнювалася внутрішньою розколотістю навіть тих, хто сприймав себе українцями. «“Нації мають самі керувати своїми державами. Ви, як українка, повинні знати це”. “Я – українка, але рідної мови не знаю. У нас українською говорять тільки селяни”» (Чеменземінлі 2022: 278). Тут маємо переплетення національного розмежування не лише на рівні етнічному, а й соціальному, коли українці – це селяни, а міська інтелігенція ідентифікує себе з російською культурою й уже нібито з російським етносом. Укотре можемо зазначити, що подібне явище, аж ніяк не нове, як бачимо, було характерним для українського суспільства

протягом усіх років незалежності. Воно активно сходить на маргінеси, зводиться нанівець хіба що протягом останнього десятиріччя. Хоча причаїлося й остаточно не зникло досі.

Висновки

Роман Юсіфа Везіра Чеменземінлі «Студенти» відтворює історичні перипетії, зокрема й міжнаціонального протистояння, напередодні й під час Першої світової війни, початку Української революції. Автор сумлінно зафіксував усе, безпосереднім очевидцем чого він був. Тодішні події сприймаються як неповторні, виняткові в українській і світовій історії, й уже через те роман є дуже цінним для українського читача. Уважне прочитання, проте, доводить, що сумлінний автор-обсерватор схопив не лише неповторність історичного моменту, а й зумів відтворити ті ментальні риси різних етносів, передусім росіян, сутність міжнаціональних взаємин, розвитку їх протистояння й перспектив, які мають сталий характер, постійність чи циклічну повторюваність.

Текст роману, спираючись на реальні факти, події, явища, доводить, що споконвічними особливостями росіян є їх непереборний потяг до крадіжок, невмотивованого руйнування чужого майна, до жорстокості стосовно як представників «чужих» етносів, так і до «своїх» співвітчизників. Провину за це насамперед перекладають на дикого, неосвіченого мужика чи на «вчорашню» владу, яка не допускала цього мужика до освіти та просвіти. Із часом з'ясовується, що, однак, така жорстокість, злочинність притаманна не лише для російського мужика-селянина, а й для всіх інших верств російського населення, зокрема й високоосвіченого, від дрібного службовця до поміщика й високопосадовців. Так само незмінною для всіх російських централізованих влад є їх імперськість, прагнення

домінувати над колонізованими народами, русифікувати та християнізувати їх, нівелювати під свою культуру.

Після повалення царату гноблені народи використовують момент для творення власних національних держав, розвитку мов і культур. Перед у цьому процесі ведуть українці, які сприймаються іншими націями як взірць для діяльності й постановки великих цілей. Крізь призму бачення азербайджанського письменника висловлюються думки про потужність Української революції, рішучість перетворень в Україні в культурі, освіті, економіці, навіть у розбудові власної армії, державно-політичних інститутів. Саме таким шляхом повинні йти й інші колонізовані народи імперії, зокрема й тюрки. Хоча латентно відтворюються й ті явища, які обумовили поразку Української революції: розколотість суспільства, брак достатньої кількості державно-культурницьких сил, потужний імперський, проросійський спротив, передусім у новопосталій столиці – Києві.

Актуальність і важливість роману «Студенти» полягає не тільки в тому, що перед нами наочно постає картина перебігу подій і явищ Української революції, з усіма проблемами та протистояннями, з яких потрібно винести відповідні уроки, зробити належні висновки. Виявляється, що проблеми та протистояння минулого мають стійкі аналогії в сучасності, інколи ледь не один в один. Тому не можна повторювати колишніх помилок, виявляти слабкодухість, поблажливість до жорстокого ворога, бо він жодної емпатії, поблажок, поступливості не виявить. І це уроки-інвективи, уроки-директиви не лише для української спільноти, всього пострадянського простору, а й для світової спільноти, яка часто схильна розглядати російську владу, російський етнос загалом як здатних до нормальних взаємин, перемовин, такими, що

здатні дотримуватися домовленостей, поважають думку та право інших тощо.

Література

Алієва, З. К. (2016). Діяльність азербайджанських земляцтв, гуртків, культурно-освітніх товариств на теренах України (XX – поч. XXI ст.). [В:] Азербайджано-українські культурні взаємини : зб. мат-лів Міжнар. наук.-практ. конференції, присвяченої 100-річчю закінчення Київського університету Юсіфом Чемаземінлі. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. С. 6–15.

Везирова, Л. (2016). Киевский период жизни Ю. В. Чемаземинли. [В:] Азербайджано-українські культурні взаємини : зб. мат-лів Міжнар. наук.-практ. конференції, присвяченої 100-річчю закінчення Київського університету Юсіфом Чемаземінлі. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. С. 38–45.

Гулієв, В. (2022). Ніхто заперечити не зможе... [В:] Чемаземінлі Ю. В. Студенти : роман. Київ : Літературна Україна; Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня “Рута”». С. 3–14.

Курбан Сеїд (2016). Алі та Ніно / переклад з німецької Оксани Герман. Харків : Віват.

Марченко, В. (2011). Сторінки побратимства нашого. [В:] Хроніка–2000. Вип. 1 (87): Україна–Азербайджан. Київ. С. 61–71.

Мірошниченко, М. Азербайджансько-українські літературні та культурні взаємини. [В:] Хроніка–2000. Вип. 1 (87): Україна–Азербайджан. Київ. С. 88–91.

Покровська, І. (2016). Творча спадщина Ю. В. Чемаземінлі. [В:] Азербайджано-українські культурні взаємини : зб. мат-лів Міжнар. наук.-практ. конференції, присвяченої 100-річчю закінчення Київського

університету Юсіфом Чемаземінлі. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. С. 76–82.

Рудзинський, А. (2011). Таємничий письменник з Баку. [В:] Хроніка–2000. Вип. 1 (87): Україна–Азербайджан. Київ. С. 81–87.

Чемаземінлі, Ю. В. (2022). Студенти : роман. Київ : Літературна Україна; Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня “Рута”».

References

Aliyeva, Z. K. (2016). Diyal'nis't' azerbaijans'kykh zemliatstv, hurtkiv, kul'turno-osvitnikh tovarystv na terenakh Ukrayiny (XX – poch. XXI st.). [Activities of Azerbaijani Communities, Circles, Cultural and Educational Societies in Ukraine (XX – early XXI centuries)]. [In:] Azerbaijanoukrayins'ki kulturni vzayemnyu. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, pp. 6–15 [in Ukrainian].

Vezirova, L. (2016). Kiyevskiy pieriod zhyzni Yu. V. Chemenzemini [The Kiev period of Y. V. Chemenzemili's life]. [In:] Azerbaijanoukrayins'ki kulturni vzayemnyu. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, pp. 38–45[in Ukrainian] .

Guliyev, V. (2022). Nikhto zaperechyty ne zmozhe... [No one can deny it...]. [In:] Chemenzemini Yu. V. Studenty: roman. Kyiv: Literaturna Ukrayina; Kamyanets'-Podil's'kyi: TOV “Drukarnia «Ruta””, pp. 3–14[in Ukrainian] .

Kyrban Seid (2016). Ali ta Nino / pereklad z nimets'koyi Oksany Herman [Ali and Nino / translated from German by Oksana Herman]. Kharkiv: Vivat[in Ukrainian] .

Marchenko, V. (2011). Storinky pobratymstva nashoho [Pages of our twinning]. [In:] Khronika–2000. Issue 1 (87): Ukrayina – Azerbaijan. Kyiv. Pp. 61–71[in Ukrainian] .

Miroshnychenko, M. (2011). Azerbaijan's'ko-ukrayins'ki literaturni ta kul'turni vzayemnyu [Azerbaijani-

Ukrainian Literary and Cultural Relations]. [In:] Khronika–2000. Issue 1 (87): Ukrayina – Azerbaijan. Kyiv. Pp. 88–91[in Ukrainian] .

Pokrovs'ka, I. (2016). Tvorchа spadshchyna Yu. V. Chemenzeminli [Creative heritage of Y. V. Chemenzeminli]. [In:] Azerbayjano-ukrayins'ki kulturni vzayemyny. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho, pp. 76–82 [in Ukrainian].

Rudzyns'kyi, A. (2011). Tayemnychi pys'mennyk z Baku [Mysterious writer from Baku]. [In:] Khronika–2000. Issue 1 (87): Ukrayina – Azerbaijan. Kyiv. Pp. 81–87[in Ukrainian] .

Chemenzeminli, Yu. V. (2022). Studenty: roman [Students: Novel]. Kyiv: Literaturna Ukrayina; Kamyanets'-Podil's'kyi: TOV “Drukarnia «Ruta»” [in Ukrainian] .

*Рукопис статті отримано 11 листопада 2024 року
Рукопис затверджено до публікації 03 грудня 2024 року*

Інформація про автора

Васьків Микола Степанович, доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

E-Mail: myvaskiv@ukr.net

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-3909-1213>

Vaskiv Mykola Stepanovych, Doctor of Philology, Professor, Senior Research Fellow at the Research Institute of Ukrainian Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv

E-Mail: myvaskiv@ukr.net

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-3909-1213>